

**“ISHAROTUL-MAROM” ASARIDA KELGAN ALLOHNING “ARSH”GA
ISTIVO QILSIH (egallash) MAVZUSINING QIYOSIY TAHLILI**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7452962>

Saidmuhammadxon Muhibullaev

*O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
Islomshunoslik va islom tsivilizatsiyasini
O'rganish ICESCO kafedrasini 1-bosqich
tayanch doktoranti
muhibullayevs@mail.com*

ELSEVIER

Abstract: Bu mavzuda Kamoliddin Bayoziyning “isharotul-marom” asaridagi “vasiya” asarida kelgan “Allohning arshga istivo” masalasini yoritishdagi uslubini Akmaliddin Bobartiyning “Sharhi vasiya Imam Abi Hanifa” risolasi bilan qiyosiy tahlil qilsih, undagi masalani bayon qilsihda asosan qaysi uslubda bayon qilgani, Bayoziy nima uchun o'zining qarashini deyrli keltirmagani, Bobartiy esa buning aksi ekani, u asosan aqliy dalildan istifoda etgani, Bayoziy esa ko'pincha ash'ariy olimlari qarashini keltirgani, Abu Hanifaning “arsh” masalsidagi so'zida bir necha adashgan toifalariga raddiya borligiga ishora qilishi kabilar aks etadi.

Keywords: Akmaliddin Bobartiy, “Allohning arshi”, ta'vil qilsih, istivo, mutashobih oyatlar, Allohning yadi (qo'li), vaji, ayni (ko'zi), qaror topish, olamning hodisligi, Allohning qadimligi..

About: FARS Publishers has been established with the aim of spreading quality scientific information to the research community throughout the universe. Open Access process eliminates the barriers associated with the older publication models, thus matching up with the rapidity of the twenty-first century.

Received: 17-12-2022

Accepted: 18-12-2022

Published: 22-12-2022

KIRISH

Istiqlol sharofati bilan serquyosh yurtimizda diniy va milliy qadriyatlarimiz qayta tiklandi. Diyorimiz musulmonlarining asriy orzu-umidlari ro'yobga chiqq boshladi (va chiqmoqda). Asosiy qonunimizda etiqod erkinligi kafolatlandi. “Vijdon erkinligi to'g'risida”gi Qonunda e'tqod qiluvchilarning haq va huquqlari belgilab berildi. Diniy tashkilotlar fuqororlik jamiyatining ajralmas tarkibiy qismi ekanligi e'trof etildi. (Islom va aqidaparast oqimlar 2016:3).

O'z milliy tarixi va madaniyatiga, dunyoda eng katta boylik bo'lgan intellektual va ma'naviy salohiyatga chuqur hurmat bilan yondashish, uni asrab-avaylash va boyitish, shu asosda yosh avlodni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash jahondagi har bir davlat va jamiyatning moddiy va ma'naviy taraqqiyotida, hech shubhasiz, hal qiluvchi o'rin egallaydi. (Hasanbaev O', Xatamov J 2020: 142,43)

Ko'p asrlik milliy va diniy qadriyatlarimizni asrab-avaylash, dunyo ilm-fan va madaniyati rivojiga ulkan hissa qo'shgan ajdodlarimizning bebaho merosini o'rganish, uning asosida yoshlarni komil inson etib tarbiyalash jamiyatda barqaror ijtimoiy-ma'naviy muhitni ta'minlashni muhim shartlaridan biri hisoblanadi. (Hasanbaev O', Xatamov J 2020:154).

Yuqoridagilardan kelib chiqib, dolzarb va muhim bo'lgan aqidaviy masala Alloh naoloning makonga muhtoj emasligi mavzusini Hanafiya va Moturidiya

ta'limoti asosida yortishni oldimizga maqsad qilib oldikki, makonga nisbat beruvchilarga raddiya berish va haq qaysi tarafda ekanligini oyat va hadislar asosida yoritib berish, Abu Hanifa (r.a)ning asari asosida isbotlashdir. Islom yurtlarida mo'min-musulmonlarni chalg'itib, oyat va hadislarini zohiriga qarab xulosa qiluvchilar ibrat olsinlar va Allohning zotiga munosib sifatlarni aytsinlar.

Agar tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, sahobai kiromlar davrida Alloh taoloning sifatlari Qur'on va sunnatda kelganidan ortiqcha bahs qilinmaganiga guvoh bo'lamiz.

Ammo keyinchalik paydo bo'lgan karrromiya(asoschisi - Muhammad ibn Karrom), mushabbiha (Allohni sifatlarini maxluqlarning sifatiga o'xshatuvchilar) va najjoriya (asoschisi - Husayn ibn Muhammad) kabi firqalar Alloh taoloning sifatlari haqida turli noto'g'ri da'volarni ko'tarib chiqshgan. Ularning shunday da'volaridan biri Alloh taologa makon nisbatini berish bo'lgan. Ana shundan keyin Alloh taoloning makonlardan xoli ekani haqida bahslarga chuqur kirishishga ehtiyoj tug'ilgan. Mazkur firqalarning da'voyu fitnalariga Ahli sunna va jamoa ulamolari Qur'on va sunnat asosida keskin raddiyalar berganlar. [E'tiqod durdonalari 2016:115].

Shu e'tibordan arsh va unga doir masalalarni o'rganishda aqlga emas, naqlga suyanib tushunish va shu asosda o'rganish muhim sanaladi. Aqliy dalillarni naqliy dalilni quvvatlash uchungina keltirish zarur.

ASOSIY QISM

Mavzuni yoritishda mo'tabar manbalardan sanalgan Akmaliddin Bobartiy(714/1314-786/1384)ning [Bobartiy 2009:13-21] Abu Hanifa (r.a)ga tegishli "vasiya" asariga yozgan sharhi va Kamoliddin Bayoziy(1044/1634-1098/1687) ning "isharatul-marom min ibarotu Imam Abu Hanifa" (Abu Hanifaning iboralaridan iroda qilingan ishoralar) asaridan to'g'ridan-to'g'ri foydalanildi.

Albatta, har bir shorih va olim bir-biridan farqli ravishda o'zi sharhlayotgan asarni o'z ilmi va zamoni, muhitga qarab sharhlaganligi sababli, biz ikki mo'tabar asarni mavzuni qay tarzda va qanday uslubda sharhlagani hamda bayon qilganini qiyosiy tahlil qilish orqali organib chiqishni maqsad qilganmiz.

Qiyosiy tahlil uchun "Ishoratul-marom" asaridagi Imom Abu Hanifaning "Vasiya" asarida kelgan "Allohning arshi" masalasi tanladik. Chunki, bu mavzu yuqorida aytib o'tganimizdek doim bahs qilinib kelingan.

"Vasiya" asariga uncha ko'p sharh yozilmagan bo'lsada, yozilganlarining o'zi kifoya qilgudek hisoblanadi. Biz shular ichidan mo'tabar asarlardan bo'lgan, mashhur hanafiy va moturidiy olimi Akamaliddin Bobartiyning qisqacha yozgan sharhini tanlab oldik. Zero, Bobartiy mo'tabar va ko'p sharhlar sohibidir.

Bayoziy "Ishoratul-marom"da Imom Abu Hanifaning "Vasiya" asaridagi quyidagi matnni keltiradi: **"Alloh arshga unga hojati tushmay va unga qaror topmay istivo qildi"**.

Sharh: Bu salaf-solihlar mazhabi bo'lib, Imom Molik va Imom Ahmadlar istivo ma'lum, qandayligi noma'lum, u haqda savol berish esa bid'atdir, deb sarohatan aytishgan.

Bayoziy aytganidek matn quyidagilarga ishora qiladi:

1) Ijmoliy ta'vil qilsih, ya'ni bu iboralarni qat'iy hujjatlarga zid kelgani uchun o'zining jismoniy a'zolari, birlashish, insoniy refleks kabi ma'nolarga yuyish mumkin bo'lmaydi. Shu bilan birga hech qanday kayfiyatsiz sifatning haqiqatini idrok eta olmagan tufayli, u sifatni botilga chiqarish ham joiz emasligi sababli, bu matnning ma'nosini majozga yuyiladi, oyat va mashhur hadislarda kelgan narsa (murodi Allohga topshiriladi) e'tiqod qilinadi. Tafsilotlarini bilmagach, zohirini keltirib chiqaradigan, insonga xos sifatlardan Allohni poklanadi.

Ahli sunna imomlari aytadilarki, yad (qo'l), barmoq, istivo va boshqa shunga o'xshashlar Alloh taoloning sifatlaridir. Bular jism va a'zo hamda qaror topish ma'nosida emas, balki O'z Zotiga munosib ko'rinishda bo'lib, uni Allohning O'zi biluvchiroq. "Al-abkar (abkarul-afkaar fi usul ad-din)" [Bu asar muallifi Sayfiddin Omidiy (551/1156-631/1233) avval hanbaliy so'ngra shofe'iy mazhabiga o'tgan bo'lib, ash'ariy aqidasi bo'lgan] va boshqa asarlarda ham shunday kelgan. "Al-mavoqif" da [Izzuddin Iyyiy Shofe'iy, ash'ariy(680-756)ga tegishli kalom ilmiga oid asar bo'lib, ash'ariy aqidasi bo'yicha yozilgan] kelishicha Imom Ash'ariydan ham vaji, yad, ayn va istivo borasida bir rivoyatdir.

"Kashf al-Kashshof" da [Bu asar Sirojiddin Umar Qazvinij Forisij(vaf. 745)ga tegishli Zamaxshariyning Kashshofiga sharh] Alloh taoloning: "**Boshqasi (oyatlar) mutashobihlar**", [Tafsiri Hilol 2018:Oli Imron 7] degan oyati karimasi tafsirida ular sam'iy sifatlardan bo'lgan istivo, yad, qadimlik, dunyo osmoniga tushishi, kulish, taajjulanish va shunga o'xshashlardan iborat, aqldan tashqaridagi sobit sifatlardir. Ya'ni, ular faqat Alloh tarafidan kelgan, ularni biror banda qo'ygan emas va ularni aqli ham etmaydi. Bu qarashlar salafi solihlarning qarashi bo'lib, ular ichida Abulhasan Ash'ariy ham bordir. Biz faqat ularni sobitligiga e'tiqod qilishga taklif qilinganmiz, ularni tashbih va jism berishga emas. Tashbih va jism berishda naqla va aqlga zidlik bor. Xalaf ulamolarning ko'pchiligi nazdida sam'iy sifatlardan sakkiztadan oshmaydi. Ism va (sakkiztadan) boshqa sifatlarning barchasi shu (sakkista) sifatlarga bog'liq sanaladi. Oyatdagi "mutashobihlar" salaf solih ulamolar nazdida sifatlarga yuyiladi, ul sifatlardan majozga ta'vil qilinib, qat'iy (mana shu) deb ta'yin qilinmaydi, uni ta'yinlashni Allohga topshiriladi. Imom Roziy(1149-1209) va Nizom (Nizomuddin) [Viaf.org] Naysaburiy(vaf. 850/1328)lar yuqoridagi oyat tafsirida aniq ravishda shu ma'nolarni aytganlar.

"Tafsiru-kabir" da [Bu asar 32 jildlik bo'lib, Faxriddin Roziyga tegishli] Alloh taoloning "**Aksincha, Allohning ikki qo'li ochiq**", [Tafsiri Hilol 2018:Moida 64] oyati karimasi tafsirida shunday deganlar, Abulhasan Ash'ariy (260/874-324/936) ba'zi so'zlarida albatta, yad (qo'l) Allohning Zotida qoim bo'lgan sifati bo'lib,

muxtor soʻzga koʻra takvin (bor qilsih, yaratish) ishidan boʻlgan Qudrat sifatidan boshqa sifatdir, deganlar. [Tafsirul-kabir 1981:12-j,46] Boshqa bir rivoyatda “yad”ni neʼmat deb tafsir qilganlar. Buning (neʼmatni) maʼnosi mukammal darajada saxovatli, kimga biror narsa inʼom qilsa, yuksak darajada ato qilgan boʻladi.

Qozi Boqiloniy (338/950-403/1013) [Abu Bakr Boqiloniy faqih, usulchi, mutakallim, Molikiy mazhabi va ashʼariy aqidasi olimlardandir. “Sunnat shayxi”, “Ummat tili” kabi unvonlar sohibi. Toʻrtinchi yuz yillik mujaddidi ham hisoblanadi] (Allohning) yadi haqida va Ustoz Abu Isʼhoq (338/949-418/1027) [Abu Isʼhoq Isfiroyiniy shofeʼiy faqihlaridan, mutakallim olim, muhaddsi, mufasssir. Eronning Isfiroyin shahrida tavallud topgan va shu yerga dafn qilingan] esa (Uning) vajhi borasida tafviz (Allohga topshirish)ni ixtiyor qilishgan. Bu Alloh taoloning **“Uning (mutashobih oyatlarni) taʼvilini Allohdan boshqa hech kim bilmas. Imda sobit boʻlganlar esa: Unga iymon keltirdik, barchasi Robbimiz huzuridandir, derlar”**, deb marhamat qilgan oyatiga koʻradir.

2) Ikkinchi ishora shuki, (mutashobih oyatlar) ularni taʼvil qilishda batafsil kirishib, chegaradan chiqib ketgan taʼvil qiluvchi, baʼzi ashʼariy va moʻtazilalarga raddiya bor. Ular bu oyatlar zohiriy maʼnosidan tashqarida, deganlar. Imom Ashʼariydan ham bir rivoyatda shunday kelgan. Unga (Ashʼariy) oʻzlarining ushbu soʻzlari orqali ishora qilganlar: Uning (Allohning) kayfiyatsiz sifatlaridan, va yana ushbu soʻzlarida: Uning gʻazabi bu uqubati, roziligi esa savobi, deyilmaydi, deganlar. Ular shuni ushlaganlarki, sifatlarni haqiqiy maʼnosiga ishlatish mumkin boʻlmaydi, chunki naqlni uning zohiriga ehtimol boʻlib turganda, taʼvil joiz boʻlmagani va qatʼiy dalillar man qilgani uchun, deganlar. Shu bilan birga majhul shaklda boshqa sifatlariga ham taʼyin qilib boʻlmaydi, chunki bu ish muxotobga (bandaga) taalluqli ish emas, bunday qilishda maqsad qilingan narsa yoʻqoladi, shuning uchun majozga ishlatish va taʼvil qilish kerak boʻladi va aqlga sigʻadiagan hamda dalil bilan sobit boʻlgan majozlarga ham haml qilinadi. Bunday qarashlar “al-abkar” va “al-mavoqif”da “Sifatlar haqidagi sakkizinchi boʻlim”da keladi. Unda aytilishicha, yad va yamin (Allohning yamini) qudratdan majoz, vajhi vujudan majoz, ayn basardan majoz, istivo esa istelodan (hukmronlik qilish) majoz va boshqalariga shunday majozan aytiladi, deyilgan.

Oyatdagi ikki yaddan murod mukammal qudrat, odamni shu bilan xoslash (yaʼni Alloh taolo odamni ikki yadim ila yaratdim, degan soʻziga ishora) unga ikrom koʻrsatish, koʻzni jarayoni esa odamni tanlab olish va uni saqlash ila toʻliq makonni qamrovi, nuzul (tushish)dan maqsad Allohning yaxshiligi va inʼomi, majiʼ (kelish)dan murod Uning hukmi va qazoi qadari, kulish esa Uning afusi va rozi boʻlishidir, deganlar.

Sifatlarni majozan deyishlari Allohga jism berish va (maxluqlarga) tashbih oʻxshatishni darhol unda nafiy qilish uchundir. Agar unday qilinmasa, aqliy

ma'nolarga tasavvurotlar va tamsilotlar (o'xshashlar) hissiy suratlariga o'xshatish kelib chiqadi.

Moturidiy va Ash'ariylarning ba'zilari sifatlarni tafsilotiga yurganlar. Ular agar ta'vil qilingan ma'no arab xitobiga yaqin tushuncha bo'lsa, ta'vil qilish mumkin, deganlar. (Ya'ni o'z ma'nosidan uzoqkashib ketmasa) Buni Imom Ibn Abdussalom [Izz ibn Abdussalom Sofe'iy, ash'ariy olimlaridan. Damashqda tavallud topib, Qohirada salbchilar va tatarlar bilan bo'lgan jangda vafot etgan] (577/1181-660/1262) [Shazarotuz-zahab 7-j, 523] va Imom Taqiyuddin ibn Daqiqul'iyd [Abulfath Taqiyyuddin, ibn Daqiqul'iyd nomi bilan mashhur bo'lgan. Shofe'iy olimlaridan] (626/1228-702/1302)lar [Id.worldcat.org/fast/16. 2. Libris.kb.se/auth/1912] ham ixtiyor qilishgan.

"Al-kifoya" va "at-tasdid" [Abu Abdulloh Muhammad ibn Yusuf Tilmsoniy, Sanusiy (830/1426-895/1490)ga tegishli aqidaviy risolalar. Olim molikiy va ash'ariy bo'lgan] sohibi hamda Imom Ibn Humom [Muhammad ibn Abdulvohid ibn Abdulhamid ibn Mas'ud Siyvasiy Kamoliddin. Ibn Humom nomi bilan mashhur. Hanafiy moturidiy olimlardan. Iskandariyada tavallud topib, Qohirada vafot etgan] (790/1388-861/1457)lar avomni fahmiga noto'g'ri bo'lib qolib, ta'vilga ehtiyoj bo'lsagina ta'vil qilish kerak, degan fikrni ilgari surganlar. Lekin Allohning irodasi xossatan as'hoblarimizning so'ziga ko'ra mutashobihlardan, deb qat'iy ravishda aytilmaydi. Mutashobihning bu dunyodagi hukmi undan maqsad nima ekanini bilish umidi uzilganlikdir. (Ya'ni banda ojiz, uni Allohning o'zi biladi, bandaga muhimi Allohni Uning Zotiga mos kelmaydigan sifatlarni nisbat berishdan saqlanishdir).

(Abu Hanifaning bu so'zida) Alloh taoloni maxluqotlarga o'xshatuvchi mushabbiha toifalariga raddiya ham bor. Bunga "**kayfiyat va tashbihsiz**" deyish bilan ishora qilganlar. Hashaviy (bu so'z muayyan kishiga dalolat qilmaydi. Birinchi bo'lib bu so'zni tilga olgan kishi Amr ibn Ubayd. U Abdulloh ibn Umar (bu mashhur sahobiydan boshqa) Hashviy bo'lgan. Hashviylar ko'pdan-ko'p hadis rivoyat qilgan bo'lib, hadislar mazmunini tushunmaydilar va eng yomoni tushunishni istamaydilar) va karromiylar Allohga jismiy a'zolari, sig'im, ko'chish va nafsiy his-tuyg'ularni isbot qiladilar. Alloh taolo shurlardan bir suratda yoki bir yosh egit ko'rinishida bo'lib, u Arshni tepasida unga yo'liqib turish yoki undan ajraganlik bilan xoslangan, deyishadi va ularning o'zi ham shu qarashlarini tafsilotida turli fikrlarga egalar.

Muhammad ibn Karrom (190/806-255/869) aytadi: Alloh taoloni bir tarafda bo'lishi, huddi usha tarafdagi jismlarni bo'lishidir. Jismga bu erda yoki anavi erda, deb ishora qilinadi, Allohga ham shunday qilinadi. Alloh Arshdan iborat oliy o'rinda o'rnashgan. Unga harakat, ko'chish va taraflarini almashib turishi mumkin.

Karromiylardan Muhammad ibn Haysom aytadi: Allohni tarafda bo'lishi, usha tarafda bo'lgan jismlar kabi emas. Bunga quyidagilar dalil bo'ladi:

•Zaruratan aql jazm bilan aytadiki, har bir mavjud narsa biror tarafni qamrovchi va usha joyga o'rnashuvchi bo'ladi. Demak, u bir taraf va makonga xoh mustaqil tarzda bo'lsin yoki ergashuvchi holda bo'lsin bir joyga xoslangan bo'ladi.

•Ikki mavjudning har biri (bir joyga) muttasil yoki munfasil (ajragan, alohida) bo'ladi. Bo'lishi vojib bo'lgan (Alloh) taolo agar olamga muttasil bo'lsa, bir tarafni egallagan bo'ladi. Agar undan ajragan bo'lsa ham shunday bo'ladi, ya'ni bir jihat, tarafda bo'ladi. "Mavaqif" da ham bu haqda bahs kelgan.

•Albatta, Alloh taolo shu olam ichida yoki uning tashqarisida yoki uning ichida ham emas, uning tashqarisida ham bo'lmaydi.

Bu uchinchi qarash oddiy aqlning taqazosidan ham tashqaridagi narsa bo'lsa, qolgan ikkita qarash esa matlub talab qilingan qarash bo'lib, U (Alloh) bir taraf va jihatdadir.

•Mavjud zot o'zi qoim bo'luvchi va boshqaning yordami ila qoim bo'luvchiga bo'linadi. O'zi qoim bo'luvchisi mustaqil bir tarafda bo'lsa, boshqa ila qoim bo'luvchisi esa tobe holatda bir tarafda bo'ladi. Vojib taolo O'z Zotida qoim, demak U O'zi mustaqil tarzda bir tarafda bo'ladi.

•Oyat va hadislarida bu haqda kelgan. Alloh taolo: "**U-Rahmon arshni egalladi**", [Tafsiri Hilol 2018:Toha 5] degan. Boshqa bir surada esa: "Ular (adashganlar) **Alloh va farishtalar soyali bulutlarda kelishi..**", [Tafsiri Hilol 2018:Baqara 210] (bu oyatdagi "kelish", so'ziga ishora qilmoqda) degan. Payg'ambar sollallohu alayhi vasallamning bir joriyaga (xizmatkor ayol): "**Alloh qaerda?**, dedilar. (Joriya) osmonga ishora qildi. U zot (uning so'zini) tasdiqlab, "**bu ayol mo'minadir**", dedilar, degan so'zlari. (Ushbu keltirilgan oyat va hadislar ham qat'iy hujjat bo'luvchi emas, bu haqda yuqorida aytib o'tildi).

Savol berish va uning javobni tasdiqlash (Allohni) bir tarafda va bir makonda ekanligiga dalolat qiladi. Butun ummat duoda qo'lini osmonga ko'tarishga odatlanganlar. Agar ularning etiqodida Allohni osmonda ekani bo'lmaganda edi, bunday qilmagan bo'lardilar. [Bayoziy.Isharotul-marom 2007:156-57-58-59].

Biz yuqoridagi bahslarda ko'rdikki, Bayoziy masalani yoritishda biror joyda Imom Moturidiyni alohida keltirmadi, bunda shu ko'rinadiki, Imom Moturidiy Abu Hanifa bilan bir fikrda bo'lgan. Bayoziy ham o'z fikrini keltirmadiki, u ham Abu Hanifa va Imom Moturidiylar tarafida bo'lgan. Shuning uchun masalani yoritishda asosan Ash'ariy olimlar fikrini keltirib o'tdi. Ayrim joylarda moturidiylardan ba'zilarining qarashini keltirib ham o'tdi, u ham bo'lsa, Bayoziyning fikridan boshqacha bo'lgani edi.

Shu joyga kelganda " Arshga Istivo qilish" masalasida Bobartiyning "sharhi vasiya" asarida kelgan bahslarni keltirib, Bayoziyning masalani yoritish uslubiga qiyoslanadi.

Akmaliddin Bobartiy aytadilar: **Abu Hanifa: Biz Alloh taolo arshga unga hojat bo'lmasdan va qaror topmasdan istivo qilganiga iqror bo'alamiz**, deganlar.

Bobartiy aytadi: bilingki, olam (Allohdan boshqa barcha narsa) paydo qilingandir. Chunki, (olam) o'zgaruvchi va har bir o'zgaruvchi narsa hodisdir (paydo bo'luvchi, avvalda bo'lmagan). Shu o'rinda Boriy taolo va Pok Zotni bir makonga o'rnashishi mahol (bo'lishi mumkin bo'lmagan ish, sog'lom aql tasdiqlamaydigan ish) ish sanaladi. Chunki, U Zotni azalda makondan xoliy ekani sobitdir. Zero, U makon tutuvchi emas. Shu narsa ayon bo'lyaptiki, Allohdan boshqa narsa hodisdir. Agar (U Zot) makonni yaratgach, uni O'ziga makon qilib olsa, azaliy sifatidan o'zgarib qoladi va unga (makonga) tutashish paydo bo'ladi. Vaholanki, o'zgarish va hodis narsalarni o'ziga qabul qilish, keyin paydo bo'luvchilarning alomatlaridan bo'lib, Qadim (avvali yo'q Zot)ga bu narsa mahol ish sanaladi. (Bu kalom ahli sunnaning etiqodini asllaridan bir asldir. Bu "Nimaniki, qadimligi sobit bo'lsa, uni adamligi (yo'q bo'lishi) mahol sanaladi". Hodislik oldin yo'qlik o'tganini va zot yoki sifatlarda yo'qlik yo'liqishini keltirib chiqaradi. Bu esa Alloh taologa mumkin bo'lmagan ishdir) Bu so'zga Abu Hanifa o'z so'zlarida "(Alloh) **arshni yaratishdan oldin Alloh qaerda bo'lgan?**, deyish bilan ishora qilganlar.

Bobartiyni uslubini ko'ryapmizki, matnni yoritishda mantiqiy qarash bilan yondashmoqda. Bayoziy esa ishora qilish orqali ham mantiq ham naqliy dalillar va shu bilan birga turli ulamolalar hamda firqlar qarashini batafsil keltirib o'tish orqali qisqa matnni batafsilroq yoritgan.

Bobartiy yana so'zini davom ettirib ba'zi firqalarni "**arsh**" masalasidagi qarashlarini keltirib o'tadi.

Mushabbiha, mujassima va karromiylar Allohni arshni O'ziga makon tutgan, degan qarashga yuradilar. O'zlarining so'ziga Alloh taoloning: "**U-Rahmon arshni egalladi**", degan kalomini hujjat qilib yana aytadilarki, Alloh O'zi qoim bo'luvchi mavjuddir, olam ham shunday, ikki o'zi qoim bo'luvchi narsa biri ikkinchisiz bir tarafda bo'lmasligini aql ma'qul sanamaydi. (ya'ni ikkisi ham bir tarafda bo'ladi, demoqchilar).

Ularga javob quyidagicha, yuqoridagi oyat mutashobih oyatlardan sanalib, bunday oyatlar qat'iy bir narsaga dalil bo'lishga yaramaydi. Aqliy dalillar unga xilof (arab tilida "ixtilof" va "xilof" degan so'z keladi. "ixtilof" deganda kalom turlicha, maqsad bitta bo'lgan narsaga aytilsa, "xilof" esa kalom ham, maqsad ham turlicha bo'lgan narsaga aytiladi) keladi. Salaf-solih ulamolarning mutashobihotlar borasidagi yo'llari tasdiqlash va uning ta'vilini Allohga topshirish bo'lgan. Chunki, bularni to'liq idrok qilish uzrlidir. Xalaf (hijriy uchinchi asrdan keyingi) ulamolarning yo'li esa isbot qilmaslik chunki, (mutashobih) oyatlar ehtimolli bo'lib, "istivo" (bir necha ma'noda kelgan bo'lib,) mukammallik ma'noda ham keladi. Bu haqda Alloh taolo: "**Qachonki u (Muso) voyaga etib, mukammal bo'lganida**", [Tafsiri Hilol 2018:Qasos 14] deb marhamat qilgan. Istelo ya'ni egallash ma'nosida ham keladi. Bunga bir shoirning so'zi misol:

Haqiqatdan, Bishr (Bishr ibn Marvon ibn Hakam Umaviy) Iroqni qilichsiz va qon to'kishsiz egalladi.

Istiqror ya'ni qaror topish ma'nosida ham keladi. Bu haqda Alloh taolo: **“Va (kema) Judiy (tog'iga) joylashdi”**, [Tafsiri Hilol 2018:Hud 44] deb marhamat qilgan. (Shuncha ma'nosi bor bo'lgan) ehtimollik narsa hujjat bo'la olmaydi. Chunki, har bir mujtahidning bir ma'noni isboti uchun bo'lgan ta'vili uning rayi (ilmiy qarash) bilan bo'ladi, bu esa boshqasiga qarshi hujjat bo'lmaydi. Bu erdagi **“istivo”** so'zining Allohga munosib va tarjih qilingan (aksar ulamolar to'g'riroq deb bilgan) ma'nosi, egallashdir. Chunki, Alloh taolo shu bilan O'zini madh etmoqda. Istivo so'zi madh uchun bo'lishi uchun egallash ma'nosida bo'lishi kerak, zero arsh maxluqotlarning eng buyugi, bu esa Allohni mulkiga kirmagan narsa qolmagan deganidir. (Agar arshga o'rnashish ma'nosi bo'lsa, arsh Allohdan ham buyuk, degan qarash kelib chiqadi).

Bobartiyning uslubini ko'ryapmizki, qisqa va lo'ndalikni ma'qul ko'rgan va qarshi tarafni fikrini keltirib, unga birma-bir raddiyalar bergan. Shu bilan birga Bayoziy kabi turli olimlarning emas, balki o'zining fikrini keltirgan.

Bayoziy esa matnda bunga raddiya bor yoki matnda buni isbot qilish bor deb, keltirish va turli ulamolar xoh ular ash'ariy bo'lsin yoki boshqasi bo'lsin, keltirib ketavergan. Ora-orada noto'g'ri qarashlarga turli ulamolarning fikri bilan raddiyalar ham bergan. Ularning aksari ash'ariy ta'limotida bo'lgan.

Yana shuni aytish kerakki, Bayoziy bu mavzuda aksar o'rinda moturidiy ta'limotidan boshqasini keltirgan bo'lsa, bu mavzudan boshqa o'rinlarda, moturidiy ta'limotiga oid qarashlarni ko'proq keltirgan.

Bu mavzudan xulosa shuki, **“Arsh”** masalasi ehtimollik mavzu, uni aniq shu deyishda Allohning Azmatiga mos ehtimolni keltirish kerak. Agar Unga munosib bo'lmaganini keltirilsa, Allohga niqsonni nisbat berib qo'yiladi. Bu esa xatarli ish hisoblanadi.

FOIDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR:

Tarjima kitoblar:

1. Aydarbek Tulepov. Islom va aqidaparast oqimlar. Toshkent: **“Movarounnahr”**, -536 b. 2016.
2. Abdulqodir Abdur Rahim. E'tiqod durdonalari. Toshkent: Sharq nashriyoti, -B. 115. 2016.

Arabcha kitoblar:

1. Akmaliddin Bobartiy. Sharhi vasiyati Imam Abi Hanifa. Dor al-fath. - 155 b. 2009.
2. Alloma Abdulhay lakhnaviy. Hoshiyatu al-Hidaya sharhi bidayatul-mubtadiy. Istanbul: Maktabatul-bushro. 8 jildlik, j-4, - 416 b. 2018.

3. Al-Qoziy Muhammad Komiy Adrnaviy Hanafiy. Mahaammul-fuqahou al-hanafiyatu al-anjaab. Istanbul: Markazi harfi lil-bahsi va tatavvur ul-ilmiy. – 436 b. 2022.
4. Bayoziy. Isharotul-marom. Lubnon: Dor al-kutubul-ilmia. Ahmad Farid Mazidiy tahqiqi. –B. 156,57,58,59. 2007.
5. Xatib Bag'dodiy. Tarixi Bag'dod. Bag'dod: Dor al-g'arbil-islamiy. 21 juzlik, J-5. –B. 379-383. 2001.
6. Muhammad Zuhayliy. Izz ibn Abdussalom. Damashq: Dor al-qalam.– B. 39. 1992.
7. Hofiz Ibn Hajar. Raf'ul-asror. Dor al-fath.
8. Tojuddin Subkiy. Tabqotu Shafe'iya. J-6. –B. 2,3.
9. Faxriddin Roziy. Tafsirul-kabir. Bayrut: Dor al-fikr. 32 jildlik, j-12. –B. 46. 1981.
10. Isomuddin Sayyid Anas Mustafo. Manahijut-ta'lif va tatbiqotuha fil-falsafatu al-islamiya: al-mashsjaiya, ilmul – kalom, ilmut-tasavvuf.

Enternit saytlari:

<https://dx.doi.org/10.1007/978-1-4020-9729-4>.

1. <https://Id.worldcat.org/fast/16>.
2. <https://Libris.kb.se/auth/1912>.
3. Makatabatu shomila.